

Kulturhistorisk karakterisering och bedömning

Svarttorps gamla kyrkogård

*Svarttorps socken i Jönköpings kommun
Jönköpings län, Växjö stift*

Kulturhistorisk karakterisering och bedömning

Svarttorps gamla kyrkogård

*Svarttorp socken i Jönköpings kommun
Jönköpings län, Växjö stift*

Rapport, foto och ritningar: la Manbo
Grafisk design: Anna Stålhammar
Tryckning och distribution: Marita Axelsson

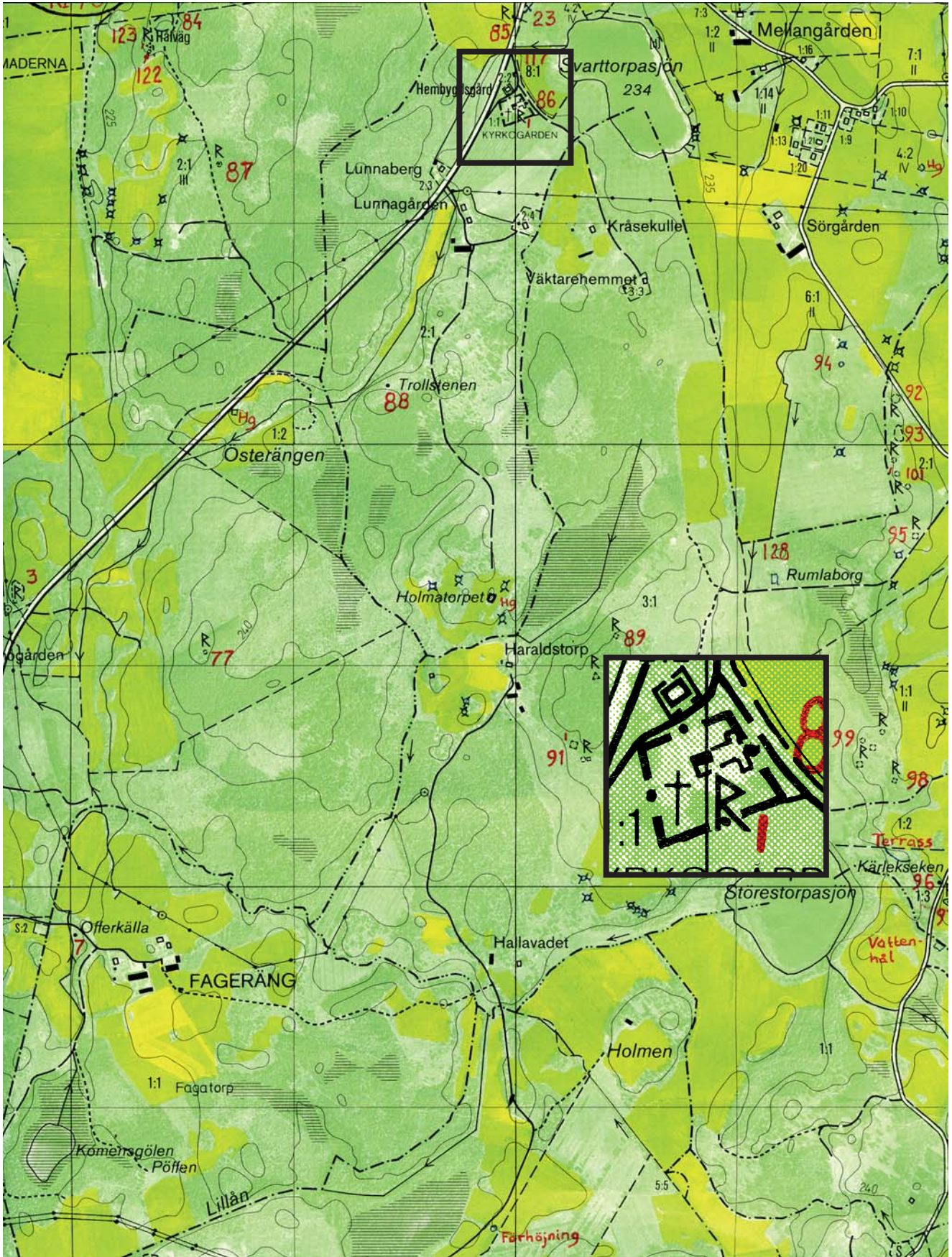
Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping
Tel: 036-30 18 00
E-post: info@jkpglm.se
www.jkpglm.se

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd: Ur allmänt kartmaterial från Lantmäteriet. Medgivande 94.0133

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2007

Innehåll

Inledning	7
Allmän kyrkogårdshistorik	9
Sammanfattande beskrivning	11
Svarttorps gamla kyrkogård	12
Kyrkogårdsmiljön	12
Kyrkogårdens historik	12
Händelsehistorik	13
Beskrivning av kyrkogården idag	14
Allmän karaktär	14
Omgärdning	14
Ingångar	15
Vegetation	15
Gångsystem	15
Gravårdstyper	15
Byggnader	16
Kulturhistorisk bedömning av kyrkogården	17
Att tänka på vid förvaltning av kyrkogården	17
Referenser	19
Tekniska och administrativa uppgifter	19

Utdrag ur ekonomiska kartans blad Lekeryd 7E 1d. Skala 1:10 000

Inledning

Bakgrund

På uppdrag av Växjö stift genomför Jönköpings läns museum en kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser inom stiftets del av Jönköpings län. Arbetet bekostas av medel från den kyrkoantikvariska ersättningen och påbörjades under år 2006 och det beräknas avslutas under år 2008. Inventeringen berör samtliga till Svenska kyrkan hörande kyrkogårdar och begravningsplatser, även sådana som har tagits ur bruk. Denna rapport utgör en delrapport i inventeringen vars resultat kommer att sammanställas och analyseras i en stiftsövergripande rapport.

Syfte

De stiftsövergripande inventeringarna syftar till att lyfta fram kyrkogårdarnas kulturhistoriska värden, att få en överblick av stiftets kyrkogårdar samt att sammanställa den enskilda kyrkogårdens historia. Inventeringen är avsedd att utgöra ett underlag i församlingens förvaltningsarbete och i de vård- och underhållsplaner som församlingarna arbetar med att ta fram. Inventeringarna ska vidare kunna användas i handläggningen av kyrkoantikvariska ärenden och för att bedöma var det är särskilt viktigt att stödja insatser med kyrkoantikvarisk ersättning.

Inventeringens uppläggning

Rapporten omfattar en historik över kyrkogården, beskrivning av de olika kvarteren och en kulturhistorisk karakterisering och bedömning. Arbetet har varit uppdelat i en fältdel med inventering och fotografering samt en arkivgenomgång. De aktuella arkiv som gåtts igenom har främst varit Länsstyrelsen i Jönköpings läns arkiv, Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm (kopior hos länsstyrelsen) samt Jönköpings läns museums arkiv. I förekommande fall har även arkiv hos respektive samfällighet gåtts igenom. Utöver arkiv har uppgifter hämtats från aktuell litteratur, däribland hembygds litteratur. De i rapporten redovisade arkivuppgifterna utgör en sammanfattning av genomgångna arkiv och ska inte ses som en komplett beskrivning av händelser i kyrkogårdens historia. Arbetet inkluderar en omfattande fotodokumentation varav endast ett litet antal bilder använts i rapporten. Växjö stift, inklusive respektive församling, samt läns museet har rätt att fritt bruka fotografierna. För varje kyrkogård skrivs en delrapport med en sammanfattande kulturhistorisk bedömning där de kulturhistoriska värdena lyfts fram, samt en kortfattad beskrivning av kyrkomiljön och kyrkan.

Den kulturhistoriska bedömningen görs i samarbete med representanter från Växjö stift, Länsstyrelsen i Jönköpings, Kronobergs och

Kalmars län samt läns museerna i Kalmar och Växjö. En kulturhistorisk bedömning är aldrig definitiv utan hela tiden föremål för omvärderingar. Vid bedömningen tas hänsyn till dels varje enskild kyrkogårds egna värden, men också till värden i förhållande till andra kyrkogårdar i stiftet och övriga landet. Den kulturhistoriska bedömningen nämner i de flesta fall inte enskilda gravstenar utan beskriver värden och karaktärsdrag i stort. Inför varje planerad förändring eller större underhållsåtgärd skall tillstånd inhämtas från länsstyrelsen och varje ärende behandlas där från fall till fall. Utifrån den kulturhistoriska värderingen och karakteriseringen tas beslut om vilka åtgärder som är berättigade till kyrkoantikvarisk ersättning.

Fältarbete och rapporter har utförts av byggnadsantikvarie Ia Manbo vid Jönköpings läns museum. Rapporterna finns tillgängliga på Växjö stift, Länsstyrelsen i Jönköpings län, Jönköpings läns museum samt på respektive kyrklig samfällighet.

Allmän kyrkogårdshistorik

I stort sett alla våra landsortskyrkogårdar är jämnåriga med den första kyrkan på platsen, i de flesta fall medeltida. Efter flera hundra år av obruten kontinuitet är de också ännu i bruk. Från medeltidens kyrkogårdar finns dock väldigt litet bevarat. De viktigaste förändringarna som kristendomen införde gällande våra begravnings seder är att platsen för begravingarna skulle vara vigd och inhägnad. Den medeltida inhägnaden kunde bestå av en stenmur men vanligare var att den var uppförd av timmer, *bogårdsbalken*, ibland manshög. Till den typiska bilden av en medeltida inhägnad kyrkogård hör även *stigluckan* som både hade en symbolisk som praktisk funktion som port till den vigda jorden.

Den medeltida kyrkogården saknade ett tydligt system med gångar och kvarter. Man fortsatte dock den förkristna sedvänjan att gravsätta folk efter deras gårds- eller bytillhörighet, antingen i smala tegar eller i kvartersliknande grupper. Till ovanligheterna hörde att man satte en vård över graven, som istället endast markerades av en jordhög. Om en vård sattes upp var den av trä, undantagsvis av sten eller smide. Det var också vanligt att man använde sig av kyrkogården på ett nyttobetonat sätt, nämligen som betesmark. Det ingick troligen i många klockares löneförmåner att ha sina djur betandes på kyrkogården.

Den medeltida kyrkogårdens utformning levde kvar väldigt länge, och påminde mest om en äng med små gravkullar och enstaka spridda vårdar. I stort sett börjar förnyelsen under tidigt 1800-tal, men ännu vid sekelskiftet 1900 har många landsortskyrkogårdar kvar den typiskt medeltida ängskaraktären. Förnyelsen börjar i städerna, genom att gravsättningar på stadskyrkogårdarna förbjuds av hygieniska skäl. Enligt en kunglig förordning från 1815 måste begravingar innanför stadskärnan upphöra och *begravningsplatser* – utan andra kyrkobyggnader än t ex gravkapell – anläggas utanför stadsbebyggt område. Vidare skulle staten genom Överintendents-ämbetet ansvara för att de blev prydligt och hälsosamt anlagda. Runt om i landet anläggs begravningsplatser precis utanför stadskärnorna under de första decennierna av 1800-talet. De anläggs med symmetriska gångsystem och kvartersindelningar, trädplanteringar för att förbättra luftkvaliteten och stenmurar med smidesgrindar. I de arkitektoniskt anlagda begravningsplatserna exponerades vissa gravar tydligare än andra. Att begravas utifrån vilken gård eller by man hörde till ersattes nu av så kallade *köpegravar* och *allmänna gravar*. Detta var en social indelning där de som ville och hade förmåga att köpa sin gravplats både fick en större sådan för hela sin familj och en bättre placering utmed gångar eller nära entréerna. Köpegravarna anlades med grusbäddar och stenramar och senare

även häckomgårdningar. Andra begravdes kostnadsfritt utmed den *allmänna linjen* där man gravsattes i en kronologisk ordning, tätt intill den som hade begravts före och oberoende om ens man eller hustru eller övrig familj låg på annan plats. Gravvårdarna var oftast mycket små och oansenliga.

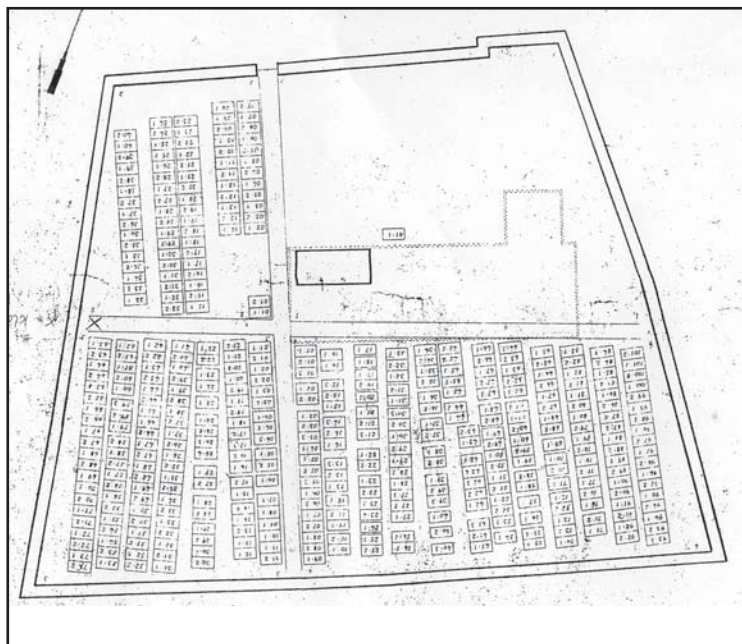
Trädkransen introduceras först på städernas begravningsplatser men når under 1800-talets slut även allt fler landsortskyrkogårdar. Då introduceras också de typiska *sorgeträden* med hängande växtsätt. I början av 1900-talet planläggs även kyrkogårdarna på landsorten i kvarter med symmetriskt lagda gångar, grusbäddar på gravarna och välklippta häckar eller stenramar runt om. Indelningen av kyrkogården mellan köpegravsområde och allmänt område speglar ett socialt uppdelat samhälle. Företeelsen levde kvar till in på mitten av 1900-talet (upphörde officiellt 1964) och ersattes då av kvarter med gravar i långa rader längs med *rygghäckar*. Samtidigt började man av rationella skäl ta bort stenramar, häckomgårdningar och grusbäddar för att ersätta det med gräsmattor. Den sociala utjämnningen av ståndssamhället avspeglas på kyrkogårdarna genom allt mer enhetliga gravvårdar utan titlar, oftast utförda i det liggande formatet 60x80 cm.

Från och med 1980-talet blir gravvårdarna återigen mer individualiserade. Idag ser vi en mångfald olika former på gravstenar från liggande naturstenar till mer fantasifullt utformade vårdar. Den ökade individualiseringen under 1900-talets slut speglas också genom de många olika begravningsformer som idag erbjuds. Förutom kistbegravning och urngravar med personliga vårdar, erbjuds också *minneslundar* för askor som grävs ner anonymt utan plats för namn men med gemensam plats för blommor, *askgravlundar* med en ofta konstnärligt utformad gemensam plats för namn och smyckning, *kistminneslundar* där kistor begravs anonymt och utan plats för namn, samt *kistgravlundar* där kistor begravs anonymt men där det finns en gemensam plats för namn och utsmyckning. Till detta kommer också de muslimska områdena, som ännu främst förekommer på stadskyrkogårdarna.

På 1920-talet började en ny typ av begravningsplats att anläggas, nämligen *skogskyrkogården*. En av de tidigaste i landet var skogskyrkogården i Skillingaryd från 1922. Dessa präglas av friväxande och naturligt förekommande träd, såsom gran, tall och björk. Endast sällan eller i begränsad omfattning används planterade och kultiverade träd.

Sammanfattande beskrivning

Svarttorps gamla kyrka byggdes förmodligen under 1100-talet och kyrkogården har samma ålder. Eftersom kyrkan revs så tidigt som 1868, i samband med att en ny byggdes mer centralt i byn, saknas uppgifter eller avbildningar från äldre tid över kyrkogården. 1934 genomfördes en restaurering av kyrkogården på begäran av riksantikvariens ombud i Jönköpings län i syfte att återställa och bevara den. Kyrkogården är i det närmaste kvadratisk till formen men något bredare mot söder och avsmalnande mot norr. Framförallt den södra halvan av kyrkogården är använd för gravvårdar, i norr finns endast ett fåtal och dessa är främst sekundärt placerade. Kyrkogården är helt gräsbevuxen och ingen tydlig indelning i kvarter finns. Kyrkogården omgärdas av en kallmurad naturstensmur. Muren är jämnt murad och utan synliga skarvar, med en ingång i den norra muren. Växtligheten på kyrkogården består av en oregelbunden trädkrans av alm, lönn och lind. Kyrkogården delas av två grusgångar, en nord-sydlig och en öst-västlig, som korsas vid gravkorets sydvästra hörn. Kyrkogårdens gravvårdar skiftar i utformning och historia och är relativt jämnt blandade över hela kyrkogården, störst antal vårdar är från sekelskiftet 1900 och 2000. På kyrkogården finns två byggnader i form av klockstapel och Adlerbethska gravkoret.

Ovanstående gravkarta upprättades av okänd anledning 1967. (JLM)

Svarttorps gamla kyrkogård

Kyrkogårdsmiljön

Svarttorps socken ligger i Jönköpings läns norra del, nordost om Vätterns sydspets. Socknen gränsar till Haurida socken i norr och Järnäs socken i öst, Skärstad i nordväst och Hakarps socken i väst samt Lekeryds socken i söder. landskapet präglas av slättbygd med åker- och betesmark med inslag av skog. Den rika förekomsten av fornlämningar tyder på att socknen varit befolkad sedan lång tid tillbaka.

Svarttorps gamla kyrkogård ligger i Svarttorps södra utkant ett par hundra meter från Svarttorpsjön och invid vägen mellan Leke-ryd och Linderås. Kyrkogården omges av jordbruksmark och i norr finns Svarttorps hembygdsgård.

Kyrkogårdens historik

Svarttorps gamla kyrka byggdes förmodligen under 1100-talet och kyrkogården har samma ålder. Eftersom kyrkan revs så tidigt som 1868 saknas uppgifter eller avbildningar från äldre tid över kyrkogården. Möjligen har kyrkogården haft en annorlunda utformning än idag, kyrkogårdsidealet förändrades under 1800-talets mitt så det är inte säkert att Svarttorps gamla kyrkogård hann moderniseras. Fram till denna tid brukade kyrkogårdarna vara betydligt enklare och inte så parklika som idag, träd har troligen inte funnits och gräset kan ha betats av boskap. Kyrkogården erbjöd god betesmark och bland annat av den anledning höll man den inhägnad. Gravvårdar har huvudsakligen varit av trä och inte ordnade efter regelbundna

När restaureringen genomfördes 1934 togs denna bild av 1700-talskorsen. Kyrkogården hade en mer förvildad karaktär än idag, förmodligen en rest från 1800-talet. (Foto: JLM)

linjer och kvarter som idag, utan mer efter vilket hemman man hört till. Fram tills de mer stadlika parkidealerna började präglade även landsortskyrkogårdarna i slutet av 1800-talet var de mer ängsliga och oregelbundna.

1934 genomfördes en restaurering av kyrkogården på begäran av riksantikvariens ombud i Jönköpings län. Syftet var att återställa och bevara en hel del gamla och intressanta minnen från flydda dagar. Vid restaureringen restes ett antal sandstenar från 1600-1700-talen och deras initialer rensades och färgades. Även yngre gravvårdar restaurerades och ett minnesmärke sattes upp vid en grav som saknade vård.

Kyrkogården har haft mer vegetation än idag, 1929 fanns flertalet träd inne på kyrkogården. (Foto: JLM)

Händelsehistorik

1100-talet

Kyrkogården anlades i samband med att kyrkan byggdes. (Erixon III)

1868

Kyrkan revs och materialet tippades i Svarttorpsjön. Klockstapeln sparades. Adlerbethska gravkoret byggdes på den gamla kyrkans plats. (JLM)

1934

Kyrkogården genomgick en restaurering där bland annat ett flertal sandstenar från 1600-1700-talen restes, initialerna rensades och färgades. Adlerbethska gravkoret renoverades. (JLM)

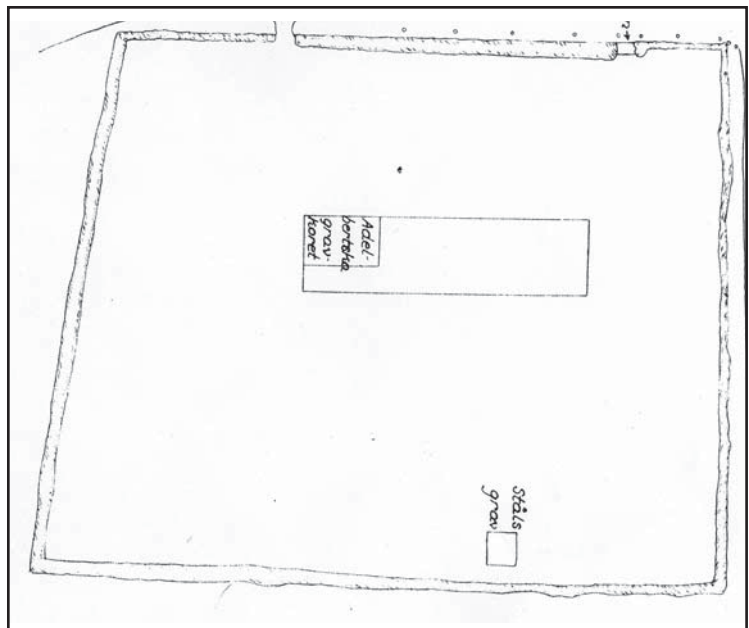
1995

Klockstapeln uppfördes på samma plats som den ursprungliga.
(JLM)

Beskrivning av kyrkogården idag

Allmän karaktär

Kyrkogården är i det närmaste kvadratisk till formen men något bredare mot söder och avsmalnande mot norr. Framförallt den södra halvan av kyrkogården är använd för gravvårdar, i norr finns endast ett fåtal och dessa är främst sekundärt placerade. Gravvårdarna är placerade i rader i nord-sydlig riktning och vetter omväxlande mot öst och väst. Kyrkogården är helt gräsbevuxen och ingen tydlig indelning i kvarter finns. Den har fortsatt att användas efter att den nya kyrkogården anlades i Svarttorp och därför finns gravvårdar från alla tider. På den plats där den idag rivna kyrkans kor en gång fanns står idag ett träkors.

Skiss över kyrkogården av okänt datum. (JLM)

Omgärdning

Kyrkogården omgärdas av en kallmurad naturstensmur. Muren är jämnt murad och utan synliga skarvar. Den är till stora delar täckt av mossa och på vissa ställen har stenar ramlat ur muren. vid kyrkogårdens nordöstra hörn är muren något indragen. På grund av skiftande markhöjd utanför kyrkogården fungerar den som stödmur i öst. Murens höjd inifrån kyrkogården varierar mellan 0 och 130 centimeter.

h trädkransen hör till kyrkogårdens mer inslag.

Ingångar

Kyrkogården har endast en ingång och denna är i den norra muren. Ingången består av en bultad järngrind av yngre datum med en gallerkonstruktion innehållande ett kors. Denna är krönt av ett triangulärt fält. Grinden är fäst i grindstolpar av granit med flack konisk avslutning. Grindstolparna är infällda i muren. Denna ingång är den som tidigare var ”ingång för manfolk”. Öster om denna fanns ”fruntimmersporten” som nu är igenmurad, möjligen kan indragningen av muren härledas till detta.

Vegetation

Växtligheten på kyrkogården består av en oregelbunden trädkrans av alm, lönn och lind. Längs den södra murens mittel finns inga träd.

Gångsystem

Kyrkogårdens gångsystem består av två grusgångar, en nord-sydlig och en öst-västlig, som korsas vid gravkorets sydvästra hörn. Tidigare har dessa gångar gått från mur till mur men idag är de förkortade i söder och öster. På den sydöstra delen av kyrkogården finns dessutom ett par mindre gångar mellan gravvårdarna.

Gravvårdstyper

Kyrkogårdens gravvårdar skiftar i utformning och historia och är relativt jämnt blandade över hela kyrkogården. Åldern på gravvårdarna indikerar att kyrkogården endast använts sporadiskt under 1900-talet, störst antal vårdar är från 1800-talet-1910 och 1990-talet. Åldern på gravvårdarna har betydelse för utformningen; de äldsta är högresta, påkostade och mer monumentala än vårdarna från andra hälften av 1900-talet som har låga och breda proportioner och ofta enkel dekor.

Den smidda grinden har en enkel karaktär och kan häröra från restaurering 1934.

Ovan till vänster ses en av de två gravvårdarna i kyrkoherde Ståhls grav. Vårdarna är identiska och tillverkade i marmor. Till höger en äldre familjegrav och längst till höger två moderna gravvårdar med asymmetrisk form.

Längs gången från ingången står på höger sida en rad med 5 mycket ålderdomliga kors. Tre av dem är från 1700-talet, ett från 1809. Tyvärr är inskriptionen oläslig på det femte men det stämmer utseendemässigt ihop med de andra och borde ha ungefär samma ålder. Vårdar av den här åldern är idag mycket ovanliga och de har ett högt kulturhistoriskt värde.

Två av 1700-talskorsen längs grusgången, det vänstra från 1739 och det högra från 1753.

Byggnader

På kyrkogården finns två byggnader: klockstapeln och Adlerbethska gravkoret. Klockstapeln är en öppen klockbock täckt med en huv som kröns av ett kors. Hjärtstolpar och snedsträvor är rödfärgade och huvu spånklädd. Klockstapeln uppfördes 1995. Adlerbethska gravkoret består egentligen av två gravkor: det Falkman-Bethska och det Adelberthska där kistor efter avlidna ägare till Ramsjöholms gård förvaras. När kyrkan revs 1869 uppfördes ett stenhus med två rum där kistorna placerades efter att tidigare haft sin plats inne i kyrkan. Gravkoret är av en rektangulär, slät- och spritputsad byggnad täckt

Klockstapeln uppfördes 1995 på samma plats som den ursprungliga en gång stod. Adlerbethska gravkoret uppfördes 1869 för att inhysa släkterna Falkman, Beth och Adlerbeth när kyrkan var borta.

av ett sadeltak med enkupigt lertegel. I söder finns en trädörr och som dörr i öster är uppsatt en stor gravplatta av kalksten. Byggnaden är avfärgad i vitt.

Kulturhistorisk bedömning av kyrkogården

Svarttorps gamla kyrkogård har medeltida kontinuitet. 1868 revs kyrkan och sänktes i Svarttorpsjön i samband med att en ny kyrka med kyrkogård anlades mer centralt i byn. 1869 byggdes gravkoret som står där kyrkans vapenhus tidigare låg och det rymmer kvarlevorna efter Falkman-Bethska och Adlerbethska släkterna. Tanken var att gamla kyrkogården helt skulle överges men den har använts ända in i våra dagar. Kyrkogården är liten och består av en öppen gräsyta av ängslik karaktär. Den enda vegetationen är den oregelbundna trädkransen av lind, alm och lönn som omgärdar kyrkogården. Gravvårdarna finns främst på den södra delen av kyrkogården och dessa spänner från 1849-2002. Åldersbredden innebär att en stor variation av vårdar finns. 1800-talets stora och högresta vårdar med grusbädd och smidesstaket kontrasterar mot små oansenliga vårdar som kan härstamma från allmänna linjen, medan efterkrigstidens vårdar med låga och breda proportioner och dagens gravvård med asymmetrisk form står för den moderna utvecklingen. I den nordvästra delen finns en rad ålderdomliga gravvårdar från 1700- och tidigt 1800-tal. De är enkla granitkors och inskriptionen är svår att uttyda.

Svarttorps gamla kyrkogård är en fast fornlämning och skyddas därmed enligt Kulturminneslagen. Ingrepp i kyrkogårdsmiljön är tillståndspliktiga.

Att tänka på vid förvaltning av kyrkogården

- Gravvårdar äldre än 1940, med eventuella tillhörande grusbäddar och omgärdningar, liksom vårdar med titlar utgör historiska dokument och berättar om gravkonstens utveckling och socknens historia.
- De fem gravvårdarna från 1700-talet och 1809 ska bevaras på befintlig plats och tas upp på Svarttorps kyrkas inventarieförteckning.
- Stenmuren och trädkransen är viktiga som väsentliga delar av kyrkogårdens utformning. Indragningen i den norra muren som förmodligen markerar fruntimmersingången är särskilt intressant.

Referenser

Tryckta källor

Erixon, Sigurd, mfl, (red.) Sveriges bebyggelse : statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. Landsbygden. Jönköpings län, del III, Uddevalla 1952

Arkiv

Antikvarisk Topografiska Arkivet, genom kopior i Jönköpings länsstyrelses arkiv (ATA)

Jönköpings läns museums arkiv (JLM)

Muntliga källor

Phebe Eklund, kartingenjör, Lantmäteriafdelningen, Jönköpings kommun. 061201

Tekniska och administrativa uppgifter

Jönköpings läns museums dnr: B336/05

Beställare: Växjö stift

Fastighetsägare: Lekeryds församling, Svenska kyrkan

Rapportansvarig: Ia Manbo

Foto: Ia Manbo

Län: Jönköpings län

Kommun: Jönköpings kommun

Socken: Svarttorps socken

Fastighetsbeteckning: Svarttorp 12:1

Belägenhet: Ekonomiska kartans blad Lekeryd 7E 1d

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv

Jönköpings läns museum genomför under 2006-2008 kulturhistoriska karakteriseringar av länets kyrkogårdar. Kyrkogårdarna dokumenteras, deras historia beskrivs och deras kulturhistoriska värde preciseras.

Kyrkogården bär på minnet av samhällets tidigare generationer. Här finns titlar på yrken som försvunnit men varit viktiga för bygden. Kyrkogården speglar ortens sociala sammansättning, äldre gårds- och ortnamn som kanske är på väg att försvinna. Enskilda gravvårdar erinrar om forna tiders omsorg om de avlidnas minne. Svarttorps gamla kyrkogård har medeltida ursprung. Trots att kyrkogården officiellt togs ur bruk 1868 har den sporadiskt använts fram till våra dagar. Kyrkogården har kvar en ålderdomlig prägel av mer ängslig karaktär. Här finns såväl påkostade vårdar som rester av allmänna linjen.

